

CZEKANOWSKI Jan — antropolog, etnolog, ur. 6 X 1882 w Głuchowie, zm. 20 VII 1965 w Szczecinie.

Pochodził z rodziny ziemiańskiej. Uczył się w Warszawie (gimnazjum św. Wojciecha) i Libawie, gdzie w 1901 uzyskał maturę. W latach 1902–1905 w Zurychu studiował antropologię pod kierunkiem prof. R. Martina, anatomię pod kierunkiem G. Rugego, etnografię pod kierunkiem U. O. Stolla i matematykę pod kierunkiem H. Burgharda. Stopień doktora filozofii uzyskał w 1906 na podstawie rozprawy *Untersuchungen über das Verhältnis der Kopfmasse zu den Schädelmassen* (Braun 1907). Po ukończeniu studiów został asystentem w dziale Afryki i Oceanii berlińskiego muzeum etnograficznego. Jako stypendysta rządu pruskiego brał udział (1907–1909) w ekspedycji naukowej księcia Adolfa Fryderyka Mekleburckiego do Afryki Środkowej, w rejon międzyrzecza Nil-Kongo. Wyniki badań prowadzonych podczas ekspedycji zawarł w dziele *Forschungen im Nil-Kongo Zwischengebiet* (I–V, L 1911–1927). Od 1909 do 1913 był kustoszem Muzeum Antropologii i Etnografii Cesarskiej Akademii Nauk w Petersburgu. W 1913 objął kierownictwo Katedry Etnologii w Uniwersytecie Lwowskim, w którym pracował do 1944. W 1913 został powołany — na podstawie zasług, bez habilitacji — na stanowisko prof. nadzwyczajnego. W 1916 został prof. zwyczajnym. Nominację tę Ministerstwo Oświaty zatwierdziło w 1920. W 1934 był rektorem Uniwersytetu Lwowskiego.

Lata pobytu we Lwowie to okres owocnej pracy naukowej i wychowawczej, która dała początek tzw. lwowskiej szkole antropologicznej. Należeli do niej — poza jej twórcą — J. Mydlarski, B. Rosiński, S. Klimek, S. Czortkower, S. Żejmo-Żejmis, K. Stojanowski, T. Henzel, R. Jendyk. W tym okresie opublikowane zostały liczne rozprawy Cz., z których najważniejsze to: *Wstęp do historii Słowian* (Lw 1927, Pz 1957²); *Zarys antropologii Polski* (Lw 1930); *Człowiek w czasie i przestrzeni* (Wwa 1934, 1967³); *Człowiek, jego rasy i życie* (Wwa 1938); *Zarys metod statystycznych w zastosowaniu do antropologii* (Wwa 1913). Poza pracą naukową Cz. brał udział w organizowaniu życia naukowego w Polsce w okresie między- i powojennym. Był czynnym członkiem Polskiego Tow. Przyrodników im. Mikołaja Kopernika, Polskiego Tow. Ludoznawczego, Tow. Naukowego we Lwowie i PAU. Był członkiem rzeczywistym PAN i przewodniczącym jej Komitetu Antropologicznego, członkiem Królewskiego Tow. Antropologicznego Wielkiej Brytanii, członkiem honorowym naukowych towarzystw antropologicznych: czechosłowackiego, węgierskiego i fińskiego. W okresie I wojny światowej brał udział w pracach Ligi Narodowej, opracowywał statystyki narodowościowe i wyznaniowe ziem pol. dla przyszłej delegacji pokojowej w Paryżu, w której uczestniczył jako ekspert. W czasie II wojny światowej przebywał we Lwowie, a po wojnie zamieszkał we wsi Cmolas pod Kolbuszową.

W 1945 objął (na zaproszenie A. Słomkowskiego, prorektora KUL) stanowisko prof. zwyczajnego KUL. Tu pracował w latach 1945–1949, jako kierownik Katedry Antropologii na Wydziale Humanistycznym. Wykładał antropologię ogólną i etniczną oraz antropologię społeczną na wydziale prawa. Postulował utworzenie w KUL katedry antropologii, etnologii i prehistorii, katedry etnografii ogólnej i Polski oraz lektoratów z języków południowosłowiańskich. W tym czasie opublikował następujące rozprawy: *Podstawy teoretyczne antropologii i ich konsekwencje* (Lb 1946, 1947²); *Co się właściwie dzieje w Europie* (1948); *Zagadnienia antropologii, zarys antropologii teoretycznej* (To 1948); *Antropologia polska w między-*

wojennym dwudziestoleciu 1919–1939 (Wwa 1948); *Polska — Słowiańszczyzna* (Wwa 1948). Opracował też zagadnienia ruchu ludnościowego w Polsce w latach 1937–1946, przedstawiane na sesjach Rady Naukowej dla spraw Ziem Odzyskanych, której był członkiem. Opracował też ekspertyzę sądową o hitleryzmie dla procesu J. Stroopa (likwidatora getta warszawskiego).

W 1948 objął katedrę w uniwersytecie w Poznaniu, wykładając jednocześnie na KUL. W 1949 nie otrzymał zezwolenia władz oświatowych na łączenie katedry uniwersytetu w Poznaniu i wykładów w KUL. Liczne publikacje ukazujące wyniki badań prowadzonych przy zastosowaniu koncepcji Cz. wzbudziły żywą dyskusję naukową. Zaowocowało to powstaniem pol. szkoły antropologicznej, która obrazuje ścieranie się poglądów pol. antropologów.

Pod kierunkiem Cz. napisano 22 rozprawy doktorskie i 7 habilitacyjnych. Z okazji 60-lecia pracy naukowej doktoraty h.c. nadały mu uniwersytety w Poznaniu i Wrocławiu.

Cz. jest twórcą programu teoretycznego pol. szkoły antropologicznej. Antropologię pojmował szeroko: biologicznie i humanistycznie. Uważał ją za naukę badającą człowieka jako biologiczne podłoże zjawisk społecznych. Człowieka, zdaniem Cz., rozpatrywać można w czasie (w perspektywie czasu biologicznego i socjologicznego) i przestrzeni. Perspektywą czasu biologicznego zajmował się ubocznie, a koncentrował się głównie na człowieku w perspektywie czasu socjologicznego, co kierowało jego zainteresowania ku archeologii, etnologii i językoznawstwu. Interesował się zmianami człowieka w czasie i różnicowaniem w przestrzeni, czyli genezą różnic między grupami ludzkimi. Akcentował zwł. zagadnienia antropogenezy, rasogenezy i etnogenezy, które ujmował jako 3 człony tego samego zjawiska, widzianego w innej perspektywie czasowej.

Cz. zaproponował nowy sposób myślenia w antropologii, który obecnie nazywany jest myśleniem idealizacyjnym i konkretyzacyjnym. Konsekwencją tej zmiany myślenia było zmatematyzowanie — przez wprowadzenie metod statystycznych — części badań antropologicznych. Metoda idealizacji i konkretyzacji opisuje postępowanie badawcze w budowaniu teorii naukowej. Zasadniczym zadaniem badacza jest ustalenie prawidłowości wiążącej czynnik główny w badanym zjawisku z czynnikiem wyróżnionym, a więc tym, który nazywany jest czynnikiem badanym. Poglądy teoretyczne, metodyczne i merytoryczne Cz. przyjęte zostały przez szerokie grono pol. antropologów.

Zasługą Cz. było: ukazanie znaczenia wiedzy teoretycznej tworzonej w ramach nowej dyscypliny naukowej; ukazanie znaczenia wiedzy teoretycznej innych dyscyplin (np. genetyki) w badaniach antropologicznych; ukazanie, w jaki sposób można sprawdzać, czy wiedza empiryczna stanowi dobre odwzorowanie badanej rzeczywistości; wprowadzenie statystycznych wielocechowych metod opisu osobnika i grup ludzkich oraz opisywanie i porządkowanie różnic międzyosobniczych i międzygrupowych.

Cz. podjął próbę uczynienia z antropologii nauki o wyraźnie określonym zapleczu teoretycznym. Opracował metodę diagraficzną (diagnozy różniczkowej), która służy uporządkowaniu i analizie zmienności wewnątrzgatunkowej człowieka z punktu widzenia potrzeb taksonomicznych. Metoda ta pozwala określić stopień podobieństwa różnych obiektów, osobników, grup, kompleksów ludnościowych w określonym zestawie cech biologicznych. Cz. proponował, by otrzymywane wyniki kontrolować, wykorzystując prawo częstości typów śred-

niej matematycznej. Prawo to wyprowadził jako dedukcyjną konsekwencję praw G. Mendla. Chcąc przekształcić antropologię w naukę ścisłą, nawiązywał do ang. szkoły biometrycznej K. Pearsona. Działalność Cz. wykazywała także powiązania z humanistyką.

Koncepcje typologiczne Cz. wywodzą się z następujących źródeł: a) systematyczne koncepcje XVIII-wieczne (G. L. de Buffona, K. Linneusza, J. F. Blumenbacha, G. Cuviera); b) XIX-wieczne osiągnięcia metodyczne A. A. Retzinsa; krytyczne dzieło R. Virchova; synteza J. Denikera; osiągnięcia genetyki Mendla, c) zgromadzone szczątki kostne, d) badania poborowych. Za przełomowe uważa matematyczne rozwiązania F. Galtona i K. Pearsona. Oryginalność koncepcji antropologii Cz. wynika zwł. z wyraźnego określenia stosunku antropologii fizycznej (nauki biologicznej) do nauk społecznych.

Koncepcja antropologii Cz. prezentuje pogląd na temat dziedziczenia cech morfologicznych w obrębie gatunku homo sapiens. Pogląd ten przedstawiony został za pomocą aparatu pojęciowego i założeń genetyki populacyjnej, a dokładniej — w mendlowskiej wersji tej genetyki z wykorzystaniem prawa Hardy-Weinberga wraz z przynależnymi mu założeniami teoretycznymi. Koncepcja Cz. zawiera klasyfikację i systematykę zakresów zmienności wewnątrzgatunkowej (międzyrasowej) homo sapiens, który to zakres otrzymał ostatecznie postać koncepcji typologicznej gatunku ludzkiego. Zasługą Cz. jest opisywanie grup ludzkich za pomocą zespołów cech biologicznych, co prowadziło do zdefiniowania rasy typologicznej. W jego ujęciu rasy stanowią zbiory osobników reprezentujących określone zespoły kilkunastu cech rasowych, przy czym rasy ludzkie uważane są za realne biologiczne składniki rodzaju ludzkiego. Wg poglądów Cz. centralnym problemem antropologii nie są klasyfikacja i systematyka, lecz procesy rasotwórcze i mikroewolucyjne, co znacznie rozszerza i zmienia problematykę antropologii rasowej. W nowej antropologii na pierwszy plan wysuwają się zagadnienia genetyki ludzkiej; kształtowanie się cech w okresie ontogenezy i badanie izolatorów (czynników sprzyjających izolacji, która jest warunkiem koniecznym procesów rasotwórczych).

Pełna bibliogr. prac (279 tytułów) Cz. z lat 1903–1963 zawarta jest w: *Księga pamiątkowa dla uczczenia 60 lat pracy naukowej Jana Cz.*, Wr 1964, 33–49.

Bibliografia: J. Gajek, *Jan Cz.*, Nauka Polska 6 (1927) z. 2, 118–127; S. Żejmo-Żejmis, *Systemy antropologiczne Eickstedta, Montandona i Cz.*, Przegląd Antropologiczny 9 (1935), 85–96; K. Moszyński, *Nowe syntezy prof. Cz. na temat Słowian*, Balticoslavica 3 (1938), 456–465; J. Mydlarski, *W dwudziestopięciolecie objęcia katedry antropologii i etnologii w Uniwersytecie Lwowskim przez prof. Jana Cz.*, Przegląd Antropologiczny 13 (1939), 1–11; I. Schwidetzky, *Fragen der anthropologischen Typenanalyse*, Zeitschrift für Rassenkunde und die gesamte Forschung am Menschen 9 (1939), 214–221; A. Wrzosek, *Jana Cz. dzieło antropologiczne o Słowiańszczyźnie i Polsce*, Przegląd Antropologiczny 16 (1949), 184–198; I. Schwidetzky, *Die polnische Anthropologie nach dem Kriege, Ein Sammelbericht*, Homo 1 (1950) z. 3, 250–257; J. Gajek, *Jan Cz. jako etnograf*, Przegląd Zachodni 10 (1954) z. 11–12, 670–676; T. Lehr-Splawiński, *Jan Cz. jako slawista*, tamże, z. 9–12, cz. 2, 661–664; K. Tymieniecki, *Jan Cz. jako historyk Słowiańszczyzny*, tamże, z. 9–12, 664–670; tenże, *Zasługi Jana Cz. dla historii Słowian*, TPow 10 (1954) nr 21; T. Dzierżykraj-Rogalski, K. Modrzewska, *Zarys antropologii dla medyków*, Wwa 1955, 19–20, 116–125; J. Kostrzewski, *Cz. jako badacz etnogenezy Słowian*, Przegląd Antropologiczny 21 (1955) z. 3, 1035–1046; *Spis prac Jana Cz. wydanych w latach 1904–1954*, Wr 1955; T. Dzierżykraj-Rogalski, *L'apport de l'anthropologie Polonaise à la science mondiale*, Przegląd Antropologiczny 24 (1958) z. 1, 68–75; M. Magnuszewicz, *Mapa antropologiczna Polski w ujęciu Jana Cz.*, tamże, 262–273; K. Modrzewska, *Antropologia w Lublinie*, Człowiek w Czasie i Przestrzeni 1 (1958) z. 1, 44; T. Bielecki, *Ośrodek wrocławski*,

w: *Sto lat antropologii polskiej 1856–1956. Ośrodki powstałe po drugiej wojnie światowej*, Wr 1959, 20–53; B. Jasicki [i in.], *Zarys antropologii*, Wwa 1962, 9–26; T. Chodźdło, *Wspomnienia pośmiertne. Śp. Prof. Dr Jan Cz.*, ZNKUL 9 (1966) z. 3, 91–94; *Teoria i empiria w Polskiej Szkole Antropologicznej. W 100-lecie urodzin Jana Cz.*, Pz 1985.

Małgorzata Kowalewska